

KARÁTSON ENDRE

A multikulturalizmus faggatása

Az idei Tanulmányi Napokon elhangzó előadások a multikulturalizmus gondolköréhez kapcsolódnak. Érdekes ebbe némi általános betekintést nyerni. Mit is lehet azonban állítani ilyen roppant kiterjedésű témáról? Mindent és mindennek az ellenkezőjét. Vagyis egyértelműen semmit. Illik-e hát e bizonytalan helyzethez egyéb, mint a kérdő mód? Lehet-e mást tenni, mint rákérdezni az óriásproblematika jellegzetes csomópontjaira:

I. az egységre és a sokféleségre;

II. a sokféleség új diskurzusának irányzataira és ellentmondásaira;

III. valamint arra, hogy mit nyerünk, ha a kérdéskört az esszencializmus és a konstruktivizmus vitájának távlatában vesszük szemügyre?

Eljuthatunk-e így a multikulturalizmusnak nem utópikus, hanem hozzávetőlegesen a gyakorlatba is átültethető megfogalmazásához?

Amikor megkaptam a Mikes Kelemen Kör megtisztelő felkérését arra, hogy bevezetésül vázoljam fel az idei Tanulmányi Napok láthatárát, először, megvallom, zavarba jöttem. Vajon mi az illetékességem e kérdéseket magyar szempontból is feltennem, hiszen Nyugaton élek, nincs magyar szavazati jogom, és sokan Magyarországon, köztük hajdan legjobb barátaim, dührohamot kapnak, ha megpróbálok hangosan gondolkozni, uram bocsá', véleményt nyilvánítani az országról vagy a magyarságról? De aztán éppen e kétely ingerelt fel arra, hogy elvállaljam a feladatot.

Rájöttem ugyanis, hogy a multikulturalizmus kapcsán, a témában való „természetes” jártasság jogán és a félreértések elkerülése végett megragadhatom az alkalmat annak elmondására, honnan beszélek, honnan és miféle nyugati emberek beszélnek itt a Mikesen. Merthogy idestova tíz esztendeje nem politikai emigrációban élünk, csupán ennek helyi meghosszabbításában, mivel az életkörülményeink így hozzák.

Tudomásom erről nagyjából olyannyira biztos, hogy amíg erről szólok, kijelentő módban tehetem. Állíthatom, hogy skizofrén, kétlaki, szellemi hivatkozásainkat tekintve mindkét oldalon marginális egyének vagyunk, akik az idegenséget, az identitásproblémát, a kulturális relativizmust mindennapos tapasztalatként éljük meg. Határesetek vagyunk, a hibridáció minden ismérvével, tapasztalatlából leginkább a törésvonalakat ismerjük, és két vagy több nemzeti kultúrához kapcsolódva az állandó fordítás, sőt lefordítottság állapotában élünk. Régóta felismertük mindenféle egység látszata mögött a sokféleséget, tudjuk, hogy akarva-akaratlanul elkövetett illúziórombolásainknak némi elszigeteltség a következménye, konfliktusainkat a magunk erejéből kell megoldanunk, ami fárasztó feladat, és talán ezért is van, hogy bár alanyi és tárgyi akadályok miatt egyre kevésbé vagyunk képesek a szülőföldi közösségbe illeszkedni, *perpetuum mobileként* keressük a hozzátartozást. *Wo gehen wir denn hin? Immer nach Hause* – írja Novalis. Csakhogy a mi romantikánkban nincsen sok köszönet: amikor tehetjük, csikarjuk, vesézzük a szülőföldet, szapuljuk közhelyeit, gondolkodási sémáit ostorozzuk.

Hogy milyen kínos az ilyen találkozás mindkét fél, mármint a szülőföld és a visszatérő marginálisok között, annak szemléltetését rábízhatom Platón híres barlanghasonlatára. Az *Államban* Szókratész a nevelésben nem részesült emberi természetet azokhoz a rabokhoz hasonlítja, akik gyerekkoruktól gúzsba kötve ülnek egy barlangban, s arccal ennek mélye felé fordulva csupán azokat az árnyakat láthatják, melyeket oda a hátuk mögött jövő-menő bábjátékosok figuráiról a szintén hátuk mögött égő tűz vetít. Mivel semmi egyebet nem ismernek, ezek az árnyak számukra a valóságot és az igazságot képviselik. Szókratész ezek után azt ecseteli, milyen gyötrelmesen szokna hozzá a valóban létező

dolgokhoz az a kötelékétől megszabadított rab, akit arra kényszerítene valaki, hogy az igazi, fényben ragyogó tárgyakat határozza meg:

„Nem gondolod-e – kérdi Szókratész –, hogy zavarban lenne, és azt hinné, hogy az előbb látott dolgok sokkal igazabbak voltak, mint amelyeket most mutatnak neki?”

Hosszas vergődés, erőlködés után mindazonáltal bekövetkezik az átállás, ekkor azonban Szókratész emlékeztet arra, hogy a barlangból nem mindenki szabadult:

„S ha visszaemlékszik korábbi lakóhelyére, ottani bölcsességére és ottani rabtársaira, nem gondolod-e, hogy e változás miatt boldognak fogja tartani magát, amazokat pedig szerencsétlennek?”

A válasz persze *igen*, de Szókratész erre szadistán elképzeli, hogy a megszabadult és megváltozott ember visszatér a barlangba, és szeme ismét megtelik sötétséggel:

„S ha megint csak azoknak az árnyékképeknek a megfejtésében kellene neki vetélkednie amaz örök rabokkal, miközben homályosan látna mindaddig, míg csak a szeme újból nem alkalmazkodna – márpedig az az idő, amíg hozzászokna, aligha lenne rövid –, nem lenne-e neveltség tárgya, s nem mondanák-e róla, hogy felmenetele volt az oka annak, hogy megromlott szemmel jött vissza, tehát nem érdemes még csak megpróbálni sem a felmenetelt? S ha valaki aztán megpróbálná a többieket feloldozni s felvezetni, s ezt valamiképpen kézre keríthetnék és megölhetnék, nem ölnék-e meg?”

A barlanghasonlat végén még azt is olvashatjuk, hogy igazából nem neveltséges sem az, aki sötétségből kerül a verőfénybe, sem az, aki verőfényből kerül a sötétbe, de a két látászavar közül az utóbbi mégiscsak a szomorúbb eset.

Igazán nem mondom, hogy a valóság minden eseménye során ez történt velünk, sőt tapasztalatból azt állíthatom, hogy a nálunk fiatalabb korosztályokkal sokkal bátorítóbbak a kapcsolatok. Hadd tegyem viszont hozzá, hogy *a tudat síkján* életkorban közelebbi kortársainkkal a találkozásainkat ilyenformán éltük, gyakran éljük ma is. Innen szemlélve magunkat talán nem joggatlanul állapítom meg, hogy a nyugati marginálisok tapasztalt, kedélyükben valósággal stigmatizált részesei a multikulturalizmusnak. És én is erről a visszás, nem feltétlenül irigylésre méltó helyről beszélek.

S ha már ezt így, kertelés nélkül kimondtam, innen beszélve nem vethetem-e fel nyomban a kérdést, hogy máshonnan beszélve lehet-e helyénvalóan jellemezni a többkultúrújúságot? Lehet-e magyar vagy akármilyen más nemzeti szempontból megfogalmazni azt, ami természetét tekintve egyszerűen nem fér be a nemzet kategóriájának korlátai közé? Nem áll-e fenn annak veszélye, hogy ki nem mondott, mert kimondva nehezen indokolható értékítéletek ingoványába keveredik az ilyesmivel próbálkozó? Nem célravezetőbb-e a jelenleg harsonázott globalizáció legújabb törésvonalát képező *egységet és sokféleséget* kérdezni arról, hogy miket állít önmagáról?

Egység és sokféleség

Egység

Önmagáról szóló ajánlólevelében a közös gyökereket, vagyis a múltat, a történelmet, a hagyományokat, az ezekben való osztozás otthonos érzését, a megértési és értelmezési gondok tárgytalanságát, a magától értetődés biztonságérzetét emlegeti, a szilárd alapokon nyugvó azonosságot, mely megóv szorongástól, szirének dalától, kisebbségi érzéstől, valamint a közös akaratot, amely az erő, a tántoríthatatlan eltökéltség forrása, és mindenfajta, persze teleológiai tervezésnek is biztosítéka. Vajon az egység a maga eseményeit képes-e úgy értékelni, hogy ezek eszközei, állomásai egy történelmi vagy metafizikai küldetés beteljesedésének, mely még akkor is pozitív, ha maga a vég netalán negatív?

Vö. Vörösmarty: „S a sírt, hol nemzet süllyed el, / Népek veszik körül, / S az ember millióinak / Szemében gyászköny ül.” Mindebből nem az következik-e, hogy a magát diadalmasnak képzelő, tudó egység leginkább önnön megrendülésétől, az ádáz belviszálytól tart? A külső ellenség sem öröm, pláne, ha sokkal erősebb, de az önkézzel vajt sebet nem övezte-e minden időkből haját meresztőbb borzalom?

Aiszkhülosz háromrészes *Oreszteiája*, az ókor egyetlen optimista tragédiája mögött a hellenisták szerint az i. sz. előtti V. században az athéni városállam számára tűrhetetlenné vált vérbosszú

problémája húzódik meg: Klütaimnésztra megöli férjét, Agamemnónt, mert ő feláldozta lányukat, Iphigeneiát Poszeidónnak; Oresztész apját bosszulandó meggyilkolja Klütaimnésztrát, mire ennek bosszúra szomjas szellemei, az Erinniszek örületbe és halálba hajtanák Oresztészt, ha őt az athéni Areioszpagosz – emberekből álló bíróság, melynek Pallasz Athéné istennő az elnöke – fel nem mentené a büntetés alól, a dúló-fúló Erinniszeknek pedig föld alatti barlangkultuszt létesítve, hogy többé ők se randalírozzanak.

Íme a közbíráskodás eredetmítosza, mely véget vet a személyes bíráskodásnak, megszelídítve, integrálva a meghasonlás erőit, melyek kiontással fenyegetik az egész család vérét.

És vajon a polgárháború vagy akár a belső széthúzás nem olyan súlyos vétek-e majdnem, mint a vérfertőzés? A magyar történetírás például nem sokkal nagyobb bajt lát-e abban, hogy Zápolya János megkészt az ő hadaival Mohácsról, mint abban, hogy Szolimán serege abszolút túlerővel szállt csatába? Nem akkor győz-e hát a külső ellenség, ha nincs meg a belső egység?

Szóval az egység erényei, előnyei nem hívják-e ki a veszélyt, nem hozzák-e magukkal a külső-belső fenyegetettség szorongását? Ha régebben a monoteista vallások réme volt a skizma, a zsarnokoké az ellentmondás, a legújabb korban vajon nem a nemzetállamok és totalitárius rendszerek kényszerképzete-e az egység? Nem ezek kollektivizálják-e barátaikat és ellenségeiket, s a technikai fejlődés segítségével nem ezek rendeznek-e az egység nevében igazi, forró vérfürdőket?

Eme homogenizáló stratégiáknak nem természetes ellenlábasa-e a

Sokféleség?

De vajon a mindenkori sokféleségről van-e szó, arról, amely létezett mindenféle birodalomban, a kínai császárságban, a rómaiban, a német-rómaiban, vagy a SZU-ban, de amely alá volt rendelve a mindenkori központ korlátozó hatalmának, és nem inkább egészen új keletű, a SZU lerobbanását és a technológia forradalmi újításait kihasználó, globalizációs folyamattal együtt jelentkező új diskurzus tör-e előre a sokféleség nevében, magának a központnak a fogalmát bírálva, korlátozását követelve, szilárdságát fenyegetve? Nem olyan új diskurzusról van-e szó, amely az osztályharcot átteszi az etnikum területére, beoltja ökumenizmussal, és alkalmazását a liberális kapitalizmustól várja?

Mik is az alapfeltételek ahhoz, hogy a békés egymás mellett élés vagy az ökumenizmus a nemzetközi kapcsolatokon túl *beférkőzzék a nemzeti társadalmakon belülre*, hogy általánosan elismerést nyerjen *a bitek, meggyőződések, a jóról alkotott nézetek különbözősége*, és nem kevésbé az *etnikumok önállósága s egyenlősége*?

Elsőként nem az emberi jogok és alapvető szabadságok elismerése említendő-e? Hiszen a már az ENSZ 1950-ben elfogadott *Nemzetközi egyezményének* 14. cikkében ezt olvashatjuk:

„A jelen Egyezményben meghatározott jogok és szabadságok élvezetét minden megkülönböztetés, például nem, faj, szín, nyelv, vallás, politikai vagy egyéb vélemény, nemzeti vagy társadalmi származás, nemzeti kisebbséghez tartozás, vagyoni helyzet, születés szerinti vagy egyéb helyzet alapján történő megkülönböztetés nélkül kell biztosítani.”

Hogy a különbség ne járjon bánásmódbeli megkülönböztetéssel, ez a sokféleség követelménye, szemben az egységgel, amelyben minden különbség megkülönböztetést hív ki maga ellen.

A sokféleség minden szintű egymás mellett éléséhez nincs-e ezen túlmenően szükség *békére*? Hiszen magának az idézett *Nemzetközi egyezménynek* 15. cikkében ezt olvassuk:

„Háború vagy a nemzet létét fenyegető más rendkívüli állapot esetén bármely magas szerződő fél a jelen Egyezményben meghatározott kötelezettségeitől eltérő intézkedéseket tehet a helyzet szükségessége által feltétlenül megkívánt mértékben (...).”

Vagyis nem szükségeltetik-e a békéhez a *batalomnak egyfajta tűrőképessége*, amely lehetővé teszi, hogy ne tekintsen minden egyet nem értést rendkívüli állapotnak? S nem kell-e olyan társadalom ehhez, amely – ahogy Paul Ricoeur mondja – képes a közéleti vitaerkölcs nehéz gyakorlatára?

Végül, de egyáltalán nem utolsósorban, a többféleség érvényre jutásának, a többkultúrájúságnak nem előfeltétele-e, hogy magának *az igazságnak a fogalma válságba kerüljön*, hogy „ne csupán ne tartsuk ellenszenvesnek azokat a gondolatokat, amelyekkel nem értünk egyet, de hogy még olyan

kétség is elfogjon, hogy az igazság egy része esetleg másutt is megtalálható, nem csupán azokban a meggyőződésekben, amelyeket a neveltetésünket alapozó hagyományok szolgáltatnak”?³

Vagyis nem arról van-e szó, hogy *viszonylagossá váljék az abszolútum, a multikulturalizmus szóhasználatával: „mindenfajta” abszolútum?*

Igen ám, csak hogy nem éppen itt, az abszolútum dekonstruálásánál, mely elvben a hierarchiának és az erőszak alkalmazásának az elvetésével jár, szóval nem éppen itt jelennek-e meg az élet minden területén a magukat szüntelenül újratermelő törésvonalak? Mert abból, hogy szerencsén és animista szomszédom is letéteményese az igazság egy részének, következik-e, hogy én, aki muzulmán felekezeti tatárként élek a világban, teljesen tévedésben vagyok? És ha mindkettőn birtokoljuk az igazság egy részét, ki mondhatja meg és milyen alapon, hogy melyikünké a nyomósabb rész? A törvényszék? Mit fog dönteni a törvényszék, ha azt panaszolom, hogy az animista szerencsén, aki nyitott ajtónál és folyton félrecsúszó ágyékkendőben ördögűző táncot jár, súlyos kísértésbe hozza az én tizenhat éves, tubica lányom erényét, aki szeméremből csak elfátyolozva jár ki hazulról, és akinek hímtagot, pláne feketét, házassága előtt semmi szín alatt sem szabad látnia? Nem azzal fog-e vádolni az animista szerencsén, hogy az én lányom, aki az erény egy részének lehet csak birtokában, nekem arra szolgál ürügyül, hogy őt ördögűző vallásának szabad gyakorlásában megakadályozzam? S bárki oldalára álljon is, lehet-e igaza a törvényszéknek? Ha pedig igaza nem lehet, lehet-e beszélni jogállamról?

Nem mindig könnyű másokkal együtt élni. Persze ellentmondásokat találunk bőven a multikulturalizmus diskurzusában is, amely egyelőre inkább szándékot tükröz, új normák létrehozásának igényét, amelyen belül a megvalósítás különféle elképzelései versengenek elég ádázul.

Belső ellentmondások a multikulturalizmusban

Feischmidt Margit, aki egyetemi olvasókönyvet válogatott a multikulturalizmusról szóló, magyarra (borzalmasan) fordított tanulmányokból (*Multikulturalizmus*, Osiris Kiadó, Láthatatlan Kollégium, Budapest, 1997), a kötetet bevezető szintézisében (Feischmidt Margit: *Multikulturalizmus: kultúra, identitás és politika új diskurzusa*, uo. 7–28. old.) nagyjából a következő irányzatokat különbözteti meg – ha eltekintünk azoktól a konzumosoktól, akik multikulturalizmuson a javaknak a fogyasztói társadalomban jelentkező nemzetközi sokféleségét értik (*United Colors of Benetton*) és akik e felületes megállapítással beérik:

a) a *normatív multikulturalizmus* „azt vallja, hogy a sokféleséget nemcsak megtűrni, hanem támogatni kell, és ezen az alapon a politikai cselekvés két irányát jelöli ki: a nemzeti intézmények és szervezeti szolgáltatások pluralista átalakítását, valamint olyan intézményi kereteket, amelyekben a kisebbségek úgy őrizhetik meg kulturális örökségüket, hogy közben nem vesznek el a társadalmi egyenlőség esélyét”;

b) a *kritikai multikulturalizmus* a nemzeti, etnikai kultúrákat megkülönböztető irányzatnál nyitottabb és demokratikusabb, közös kultúra létrehozására tör, mégpedig nem a múltból örökölt értékekre, hanem a különféle marginális csoportok saját kultúrateremtő képességére támaszkodva, s az emberek önmaguk megalkotására való képességével akarja felvenni a harcot a gazdasági kizsákmányolás és a politikai elnyomás ellen (Terence Turner: *Az antropológia és a multikulturalizmus, avagy miért törődjön a multikulturalizmus az antropológiával?*, uo. 108–123. old.).

Tekintve, hogy ez utóbbi irányzat központi kategóriája a *heterogenitás*, itt találjuk a homogénnek, a nemzetállamnak a legrámenősebb bírálatát. Stuart Hall esszéje hívja fel a figyelmet néhány markáns szempontra:

Amikor a nemzet szóvivői azt állítják, az autonóm személynek szüksége van a nemzetcsoporthoz való azonosulásra, a kritikai multikulturalizmus azt veti ellen, hogy a nemzeti identitás nem velünk született adottság, hanem egy kulturális reprezentációs rendszer, nevezetesen a modern korban egységesített nemzeti nyelv és a nemzeti oktatási rendszer terméke. Vagyis a nemzeti kultúrák elképzelt közösségek. Narratívák találják fel a hagyományokat, az alapítás mítoszát, a tiszta, eredeti

nép eszméjét, holott „valamennyi modern nemzet kulturális hibrid” (74. old). Ami persze nyomós érv a nemzeti azonosságok aláásására, szétmállasztására.

Nem lehet-e persze azt is észrevenni – tenném ehhez hozzá a kritika kritikáját –, hogy a homogenitást következetesen dekonstruáló elemzés ennek a forradalmasító diskurzusnak a legerősebb oldala, viszont ami saját utópiáját illeti, ennek ellentmondásai szembeszökőek, pl. csak elméleti szempontból az, hogy *ex nihilo* megalkotni és megjeleníteni magát sem egyénnek, sem csoportnak nem adatott meg, leginkább meglévő elemeket lehet összerakni saját választás szerint, ezeket az elemeket pedig a társadalmi környezet kínálja, úgyhogy általában a régi lesz ott reprodukálva az új tudatával, önbecsapásos alapon? Nemde a meghirdetett új embert a szovjet elvtársak is a környező ortodoxia nyersanyagából alkották? Vagy vegyük Wolfgang Iser olvasáselméletét (*Der Akt des Lesens*, 1976): eszerint az irodalmi szövegbe az író „üres helyeket” programoz, amelyeket az olvasók a maguk képzelete szerint töltenek be. Sokan ebből a teremtő képzelet új szabadságára következtettek. De nem vetették-e hamarosan gyakorlati próbának alá az elméletet? Egy gimnáziumban pl. a diákok vajon nem az előző esti tévésorozat figuráit, helyzeteit, hangulatát képzelték-e bele a szövegnek az író által nem determinált helyeibe?...

Nem lehet-e azt a paradoxont is észrevenni, hogy a forradalmasító diskurzus kapcsolódik a posztmodernitáshoz és az egyidejűleg nekilóduló globalizációhoz, amely mögött jobbra a Pénz szabad körforgásának érdekei húzódnak meg, a Pénzé, amely nem csupán a piaczgazdaságban önállósodó tőzsdét, hanem a modernitás teleologikus „történelmét” felváltó, a posztmodernitást uraló kategóriát jelenti?⁴

Nem érdemes-e itt emlékeztetni rá, hogy a türelmetlenséget képviselő történelemmel szemben az „aktív tolerancia parancsa”, amely nélkül a multikulturalizmus nem lehet meg, nem csupán a felebarátaink iránti keresztyéni szereteté, nem csupán a demokratikus játékszabályoké, hanem a piacérdeké is? És hogy mikor melyiké, el lehet-e minden esetben dönteni? Nem is szólva arról a kérdéstről, hogy magát a toleranciát lehet-e, egyáltalán: ésszerű-e minden helyzetben parancsként meghirdetni?

Vajon nem idézik-e előszeretettel a különféle kisebbségek Goethét, aki ezt írta: „A tolerancia legfeljebb ideiglenes álláspont lehet, amelynek az elismeréshez kell elvezetnie. A tolerancia igazából sértő magatartás” (*Maximen und Reflexionen*, 1809). Vajon nem ezt gondolják-e mind a Magyarország határain kívül önállóságukért küszködő magyar kisebbségek is? Ezen túlmenően nincs-e azért is baj az egyébként hasznos és rokonszenves toleranciával, mert eleve hatalmi pozíciót tételez fel, amely pozícióból bármikor visszavonható, eltörölhető, továbbá pedig, mert önellentmondásba keveredhet, önnön dugájába dőlhet, amikor korlátozása erkölcsileg elkerülhetlenné válik – pl. egyéni vagy tömeggyilkosság, vadállati erőszak, rasszista uszítás, mértéken felüli kegyetlenkedés stb. esetén? Ilyen esetekben nem áll-e fenn annak a veszélye, hogy a tolerancia intoleranciát szül?⁵

Lehet-e pontosan tudni, hogy amikor a gyakran naiv tolerancia és az intoleráns *political correctness* összefog, hogy dekonstruálja az ún. monokulturális kánonokat és az ezek hegemoniáját újratermelő intézményeket, akkor erkölcsi nagylelkűséget, politikai haladást, avagy busás bevételt szolgál-e (pl. amikor a társadalmi igazságtalanság ellen dohogó *rapet* nyugati országokban egyetemi oktatásba veszik fel a társadalmi igazság bajnokai, akkor ebből mekkora a lemezgyárosok haszna)? S amikor arról van szó, hogy a normatív multikulturalizmus által kidolgozott tantervekben láthatóvá igyekeznek tenni a marginálisok és kisebbségek kultúráját, a következmény vajon nem az-e, hogy az ellenségként megélt többségi társadalommal szemben a kisebbség egyáltalán nem multikulturálisan, hanem nacionalistán, sőt fundamentalistán viselkedik, azon erőlködve, hogy az ő hagyományaiban hajszálnyi változás se essék? Vajon ilyenkor nem lehet-e beszélni „önszegregációról”? És nem éri-e ilyenkor a szervezni, konstruálni óhajtó multikulturalizmust az a jogos vád, hogy végső soron esszencializálja, mi több, regresszíven esszencializálja a kultúrát?

Nem jutottunk-e el ezzel egy alapvető és igen régi küzdelem távlatához? Nevezetesen

III. az *esszencializmus* (primordializmus) és a *konstruktivizmus* szembenállásához?

Kulturális viszonylatra (*vagyis a tárgyak, szokások, képzetek közösen birtokolt jelentésére és nem csupán a műveltség tartalmára és formájára*) vonatkoztatva az *esszencializmus* vajon nem egy statikus,

egy csoportra, annak minden tagjára jellemző kultúrát tételez-e, szemben a *konstruktivizmussal*, mely a kultúra társadalmi létrehozásának, újratermelésének folyamatára, tehát a kultúra és identitás változó jellegére veti a hangsúlyt? Az esszencializmus köré kristályosodik a nemzeti, a lokális, a hagyomány, az organikus, az egyöntetűség, míg a konstruktivizmus köré az egyetemes, a nemzetközi, a teoretikus újítás, a hibridáció.

Látszatra vajon nem az egyetemes szervezés felé billen-e a mérleg nyelve, míg a romantikus nemzetfogalomra hivatkozó felfogásoknak leáldozott? Fel lehet mindazonáltal vetni a kérdést, hogy bár elméletileg végső esetben mindig a konstruktivizmus marad felül, hiszen az emberiség még az istenségeit is maga gyártja magának, a gyakorlat mégis nem bonyolultabb-e, nem kedvez-e legalább ugyanannyira az esszencializmusnak?

Miért ne fordulnék még egyszer Platónhoz, aki a *Kratülosz* c. párbeszédében éppen ezt a problematikát vette vizsgálat alá az emberi nyelv természetének kapcsán? Ebben a dialógusban Kratülosz azt állítja, hogy a szavak megfelelnek a dolgoknak, jelentésük is tőlük függ, ellenlábasa, Hermogenész pedig amellet kardoskodik, hogy a szavak jelentését az emberek közti, vagyis a társadalmi megegyezés határozza meg. Szókratészra hárul az a feladat, hogy döntsön a két vitázó között. Ő pedig mindkét fél érveit meghallgatva Hermogenésznek, a társadalmi megegyezésnek (vagyis a konstruktivizmusnak) ad igazat. Gérard Genette egyik legizgalmasabb és számomra legtanulságosabb tanulmányában⁶ arra hívja fel azonban a figyelmet, hogy Szókratész ugyan igazat ad Hermogenésznek, de *mélysegesen sajnálja, hogy igazat kell adnia*.

Nem állok-e így az egység és a sokféleség, az esszencializmusnak és a konstruktivizmusnak a multikulturális gondolat által sarkított problematikájával kapcsolatban? A racionálisnak behódolok, ha a konstruálás csakugyan ésszerű, de mivel nemcsak észlely vagyok, hanem érzéseim, szenvedélyeim, vak indulataim és bizony még gyomrom, kényelmem is szerepet játszanak életemben, nem szívesen mondok le az affektivitás, a „szív” és a test értékeiről sem: az egyetemes rezón ellenére nem tartanám-e roppant sajnálatosnak, ha a lokális, a primordiális fikciójáról le kellene mondanom? S vajon nem annál kevésbé szívesen mondanék-e le, mert *az elődök által megkonstruált dolgokat, narratívákat az utódok eszményítetten lényegi, ősi dolgokként élnek meg?* Nem tehető-e fel hát úgy a kérdés, hogy a teljes emberi struktúrát tekintve ésszerű-e az ősi, a lényeginek tartott dolgokat, köztük az egység fikcióját elvetni, még akkor is, ha az egymás *békés túlélését* szolgáló multikulturális konstruktivizmusnak alaposan megnehezedik a dolga, vagy legalábbis kevésbé könnyen sikerül eladnia magát magától értetődő, ellentétést nem tűrő, egyetemes közjónak?

Viszont utópikus túlzások helyett nem éppen akkor lehet-e tényleges szolgálatot tenni a multikulturalizmusnak, ha világosan felmérem, hogy mire nem számíthat; ha emlékeztetem teoretikusait és aktivistáit arra, hogy az embert az ő ösztönös félelme a különbözőségtől, a megértési problémák elszaporodásától, a kaosztól s ezen keresztül a megsemmisüléstől, szóval mindez az embert nem igazán hangolja megértővé a heterogén iránt, amiért is, ha mindazonáltal teret nyit neki, azt vajmi ritkán teszi nemeslelkűségből, és sokkal inkább *érdekből*? Az etnikai kisebbség vajon nem azért-e, mert ez a kevésbé megerőltető és elidegenítő módja a társadalmi alávetettség csökkentésének, a nemzeti többség pedig nem azért-e, mert az uralma alatt levő területen az etnikai feszültség csökkenésével növekszik a demográfiai, anyagi, végső soron hatalmi, presztízsbeli gyarapodás esélye? (Pl. Románia a magyaroknak tett látszatengedményektől is reméli, hogy az európai húsofához közelebb kerülhet; Franciaország pedig – szellemi és politikai múltjához képest nem valami dicsőségesen – a maga multikulturális VB- diadalától a nemzeti egység megszilárdulását és nemzetközi befolyásának növelését reméli.)

Arról van-e szó, hogy az érdek hangsúlyozásával leszállítsam a többkultúrájúságot az eszményi küldetésesség talapzatáról a hétköznapi életbe, hogy akadályozzam új hitvallássá szentelését, és kihúzzam a szőnyeget a hozzá fűződő naiv várakozások talpa alól? Hát miről is lenne szó, ha nem erről? Elvégre nem jött-e el annak az ideje, hogy az emberek, vagyis elsősorban önmagunk olyannak lássuk magunkat, amilyenek vagyunk, és elismerjük, ha a sokféleségünk és a választás lehetősége, ezeknek jogi és pedagógiai biztosítása, beleértve a kommunikálást és újjáértelmezést, valamint az igényt, hogy ne legyünk nevetségesek, mint a folyton vizsgázni vágyó autodidakták, és ne kelljen az

unalomtól meghalunk az egység zárkájában, szóval ha a szabadságnak ez a formája *érdeünk*, akkor hatékony *számítással* lehet leginkább érvényre juttatni? Nem lényeges-e a pontos nyelvhasználat? Nincs-e éppen arról szó, hogy érdekünk engedményeket tenni akár a kisebbségnek, akár a többségnek, mert ezúton mi is előnyökhöz jutunk?

S nem érdekünk-e az információszerzés a másiknak nem csupán követeléseiről, hanem az észjárásáról, amely követeléseinek tartalmát és formáját meghatározza? Megismerni mások kultúráját nem mindenki számára érdekes, de nem érdeke-e mégis mindenkinek? Gyakorta nem ér-e fel egy jól sikerült ipari kémkedéssel? De ki az, aki ezt az aranyigazságot manapság tagadja? Nem inkább az-e a kérdés, érdemes-e még ajánlani a régi módszert, a nyelvtanulást, a kérdéses nyelvterületen való személyes tartózkodást vagy ennek híján a minél buzgóbb olvasást a fordítás által hozzáférhetővé tett műveltséganyagból?

Érdemes-e, mikor az angol nyelv a globalizációs világ *lingua francájává* nőtte ki magát? (Miközben az eszperantó, a tiszta konstruktivizmus terméke nem lett üzemképes.) Csakhogy ha két ember, akinek az angol nem anyanyelve, ezen a nyelven próbálja egymás gondolkodásmódját, pláne kultúráját megismerni, többé-kevésbé nem az angol nyelv által kimunkált magatartásformákkal érintkezik-e elsősorban, és olyan reménytelenül, mint azok az asztaltársaságok, amelyekben mindenki valamilyen közös idegen nyelvet csikar? Nem is szólva arról, hogy ez a kiherélt, mesterséges, botladozó angol előbb-utóbb egy esetleges brit résztvevő kedvét is elveheti az élettől. Vagyis a kulturális ismerkedésnek még mindig legjárhatóbb útja nem az idegenségen át vezet-e, mikor az ismeretszerzés alanya önnön nyelvéhez hasonlítja a megismerésre váró ismeretlen nyelvet, s annak minden, a sajátjától különböző fordulatára, képére, idő- vagy térelemzésére meg kell keresnie a maga nyelvén egy nagyjából megfelelő alakzatot, hozzátéve megoldást, illetve meg kell tanulnia, ha a változatot mások már kielégítően kidolgozták? De nem akkor lesz-e hatékony a nyelvtanulás, ha a nyelvtani és szótári leképezéshez még élettapasztalat is járul? És nem akkor a leggyümölcsözőbb-e a nyelvi és gondolkodásmódbeli ismeretszerzés a fordítás útján, ha nem csupán az egyes csoportok, nemzetek felhalmozott tudásanyagára vonatkozik, hanem a felhalmozás módjára: arra, hogy merrefelé tájékozódunk, mi izgatja őket fantazmatikusan, miképpen és mit hasznosít a maga horizontjából, hogyan újít, hogyan avangárd az angol, a francia, a német, de úgyszintén a román, a szerb vagy a szlovák?

Rejlik-e ténylegesen gyökértelenség-veszély az ilyen tájékozódásban, az idegen kultúrának a szélesebb látókörre vágyó alany tudatára való lefordításában? Nem lappang-e valami indokolatlan, közhelyek által terrorizált rossz lelkiismeret a Mikes Kelemen Kör műsorában is, ahol a következő szembeállítás olvasható: „felér-e a gyökértelenség hátrányával a szélesebb látókör előnye?”, még akkor is, ha a mondat tárgyilagosan „hátrányról” szól? Nem arról van-e szó, hogy akik gyökértelenséget emlegetnek, azok vagy nem képesek új ismereteket elsajátítani, vagy félnek tőlük, vagy nincs módjuk ezekhez az ismeretekhez hozzájutni? Mindazonáltal mi értelme lenne csúfolódní, hogy savanyú a szőlő? Nem hasznosabb-e a gyökértelenség rémlátása ellen néhány érvet felsorakoztatni?

Lehet-e a nemzetet egészen a gyökértelenségig dekonstruálni? Látott-e bárki is például olyan magyar származású, külföldön élő egyént, akit magyar kultúrába programoztak, és kamaszkorában vagy kamaszkora után került el az országból, és aki valamilyen módon nem jelezte volna a magyarsággal való kiváltságos kapcsolatát, akárha csak úgy, hogy intenzíven kritizálta vagy tagadta? A gyökértelenség nem éppen azok fejére olvastatik-e, akiket nem lehet ilyen vagy olyan lokális hatalmi politika sakktábláján megbízhatóan felvonultatni?

És melyik nemzethez képest jelentkezik a gyökértelenség? Ahhoz-e, amelyik a jelenben létezik, vagy ahhoz, amelyiket a múlt valamilyen képzeletbugyrából cibálnak elő archeológusok? Vajon lehet-e állítani, hogy a nemzet nem fejlődik, ma nem más sok szempontból, mint tegnap, hogy a holnapi nem fog különbözni a maitól, és hogy az indián rezervátumok nem az életképtelenség műhelyei? Lehet-e ezeket állítani?

Ami pedig a fordítást illeti, nem éppen a rajta keresztül szerzett ismeretek biztosítják-e a nemzeti kultúrák virágzását a multikulturális folyamatban? A fordítás, amelyben az eredetiből valami mindig elvész, és valami mindig hozzátevéődik? A fordítás, amelyben a recepció szempont eluralkodásának korában legalább olyan érdekes lehet az, amit a fordító az eredetiből kiolvasott, mint az, ami az

eredetiben benne van? Lám, maga Bábel is. Nem láttunk-e benne sokáig katasztrófát? Újabb nem derül-e ki azonban, hogy Bábel mégis lehet az emberi fejlődés motorja s a változatosság biztosítója?

Összegzés

Megpróbáltam a többkultúrájúság diskurzusát az egység és a sokféleség vetületében, önmaga ellentmondásainak fogójában és az *esszencializmus versus konstruktivizmus* vitájának távlatában felidézni és faggatni. Nem sikerült állást nem foglalni vele kapcsolatban, hiszen személyesen érintett vagyok a kérdésben. A teljesen összefüggő elemzést pedig az gátolta, hogy nehéz itt az elméletet elválasztani a gyakorlattól, s a kuszaságot az is fokozza, hogy a többkultúrájúság a maga létrejöttének feltételeit (béke, emberi jogok elismerése, türelmes hatalom, igazságfogalom, sőt az abszolútum viszonylagossá tétele stb.) összekeveri célkitűzéseivel, mintha mindent maga volna képes megoldani. Ráadásul problémaköre sem egységes: ahány ház, annyi többkultúrájúság. Csak Európában két, egymástól eltérő nehézséggel küszködik, két, egymástól eltérő nehézségből táplálkozik: a volt gyarmatokról bevándorló kisebbségek Nyugat-Európában és a nagyhatalmak által ide-oda csatolt nemzeti kisebbségek Kelet-Európában. Hogy a nemzetállam fogalma meghaladott, az mást jelent, ha egy princetoni, politikailag korrekt előadó és mást, ha az új magyar kormány szóvivője mondja.

Az egymásnak ellentmondó szempontok gyors áttekintése talán mégis elvezet egyfajta megfogalmazáshoz. Ha nem tekintem a kritikai multikulturalizmus becsvágát, mely olyan utópikus, mint Antonin Artaud, aki bele is bolondult önteremtő erőfeszítéseibe – szóval ha azt tekintem, hogy ésszerűtlen választani az esszencializmus és a konstruktivizmus között, akkor a *multikulturalizmust olyan sokféleségnek látom, amely a maga konstrukciójába az eredetiként megélt egységet is szervesen beépíti*.

Egyensúlykeresésről van szó a lokálisan érzelmi és a másakra ésszerűen nyitott gondolkodás között, mely egyensúlykeresés érdekből történik, nem értetődik magától, sok válsággal, bonyodalommal jár, mert gyakorlata még inkább, mint az elmélete, a meglevő kulturális képzetek felülvizsgálatát és újrafogalmazását követeli meg. Ezek okán persze roppant sebezhető. És az én tapasztalatom szerint csak akkor s addig működik, amíg a törésvonalakat valamelyik fél nem akarja egyoldalú erővonalakként kisajátítani. Ahol ilyen vagy olyan hatalom szájából azt hallom: *A te multikulturalizmusod nem az én multikulturalizmusom* – ott a multikulturalizmusnak gyakorlatilag befellegzett. Mást pedig egyelőre nemigen hallani.